

TIL RIVOJLANISHIDA SOTSIOLINGVISTIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Raxmonova Nargiza
O'zDJTU magistranti

Ziyayeva S.A.

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari nomzodi

Jamiyat rivojlangan sari shu jamiyatning asosiy muloqot vositasi bo'lgan til ham jamiyat bilan barobar rivojlanib boradi. Ijtimoiy hayotda yuzaga kelayotgan o'zgarishlar tilda o'z ifodasini topadi va jamiyat bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy etadi. Til kishilar orasida ijtimoiy muloqot jarayonida vujudga kelgan bo'lib, o'zaro fikr almashinishga xizmat qiluvchi vositadir. Shunday ekan, jamiyatdagi har qanday voqelik yoki o'zgarish o'z navbatida tilga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Tilning ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqib, undagi o'zgarishlarni kuzatish, bu yo'nalishdagi an'analarni aniqlash va o'rganish masalasi har doim tilshunoslarning diqqatini tortib keladi. Hozirgi kunda til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, nutqning ijtimoiy xususiyatlari va vazifalarini tilshunoslikning alohida yo'nalishi hisoblangan sotsiolingvistika fani doirasida tadqiq qilish samarali natijalarni bermoqda. Shu o'rinda bevosita sotsiolingvistika haqida to'xtalib o'tish keying fikrlarimizni yanada tushunarliroq ifoda etishga yordam beradi.

Ma'lumki, sotsiolingvistika tushunchasi nisbatan yangi bo'lib, u dastlab o'tgan asrning oltmishinchi-yetmishinchi yillarida ilmiy tadqiqotlar doirasida qo'llanila boshlandi va bugungi kungacha mutaxassislar tamonidan qiziqib o'rganilmoqda (Peter Schlobinski, 2022, S. 4). Ushbu tushunchaning zamonaviy ilmiy davralarda eng keng tarqalgan ta'riflaridan biri, bu uning ham jamiyat, ham tilshunoslik bilan bog'liqligi hisoblanadi va bu jamiyatshunoslik (Sotsiologiya) hamda tilshunoslik (Lingvistika) oralg'ida yuzaga kelgan deya e'tirof etiladi. Sotsiolingvistika – bu nutqni jamiyatning ijtimoiy tarkibiga ko'ra tadqiq qiluvchi soha bo'lib, u asosan, turli ijtimoiy gurular va turli madaniyat sohiblarining nutqlari o'rtasidagi farqlarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Tilning jamiyat hayoti bilan bog'liq holda rivojlanishi XX asrning boshlariga kelib olimlar e'tiborini torta boshlagan. Xususan, tilning ijtimoiy tabiati dastlab yapon va hind tilshunoslari hamda Shvetsiyalik olim Luis Gauxalt tomonidan 1930-yillarda o'rganila boshlangan. Sotsiolingvistika atamasini esa ilk bor Haver K. Kurri o'zining 1952-yilda “Janubiy Nutq” jurnalida chop etilgan ma'ruzasida qo'llagan va u Sotsiolingvistikani maqsadiga ko'ra alohida mustaqil soha deb

atagan. Sotsiolingvistikaga bir soʻz bilan taʼrif berish qiyin. Xususan, Zigfrid Yeger: “Sotsiolingvistika turli insonlar uchun turlicha maʼno anglatadi,”- deb taʼkidlagan. Fishmann esa, Sotsiolingvistikani til muomalasiga kirishgan ikki taraf munosabatlarining ijtimoiy tuzilishini oʻrganuvchi soha degan. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, sotsiolingvistika bir tilga mansub jamiyatning turli guruhlaridagi nutq munosabatlari hamda nutqning shu guruhlar uchun mos ravishda tuzilishi muammolarini oʻrganish bilan birga, tilning boyishiga taʼsir etuvchi omillarni ham ilmiy jihatdan tahlil qilishga yordam beradi (Lana Hasanah, 2019, p. 29). Sotsiolingvistika oʻz tadqiq doirasida tilning grammatik jihatini asosiy oʻringa qoʻymaydi, aksincha bu yerda til vositalarining ijtimoiy axborot bera olish darajasi muhimroqdir. Yaʼni sotsiolingvistika tilga emas, balki nutqqa hamda undan unumli foydalanishga, shu jumladan, nutq vaziyati, nutq davrasi va uning ishtirokchilariga koʻproq eʼtibor qaratadi. Taʼlimning ijtimoiy yoʻnaltirilganligi oʻquvchilarning kommunikativ kompetensiyasidagi sotsiolingvistik komponentni ajratib olishga imkon yaratdi va bu hozirgi kunda sotsiolingvistik kompetensiya deb ataladi (Ziyayeva S.A, 2016, b.93). Bu jihatidan u amaliy tilshunoslik bilan oʻta yaqin soha hisoblanib, nutq amaliyotidagi oʻzgarishlar, turli ijtimoiy guruhlar tomonidan qoʻllanilayotgan leksik birikmalarning xususiyatlarini yoritishga hissa qoʻshadi. Yuqorida keltirilgan fikrlarimizni umumlashtirgan holda aytadigan boʻlsak, tilshunoslikning mazkur sohasi tilning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy vazifalari va mavjud ijtimoiy omillarning tilga taʼsir koʻrsatishi hamda tilning jamiyat hayotida tutgan oʻrni bilan bogʻliq muammolarni oʻrganishga yoʻnaltirilgan ijtimoiy nazariy yondashuvlarni qamrab oladi. Shu nuqtayi nazardan sotsiolingvistikaning fan sifatidagi asosiy maqsadlarini quyidagich ifodalash mumkin: u maʼlum bir jamiyat aʼzolari tomonidan til qanday qoʻllanilishini va jamiyatdagi oʻzgarishlar undagi mavjud tilning rivojlanishiga qanday taʼsir koʻrsatishini oʻrganadi. Oʻz navbatida, ushbu maqsadlardan fanning eng muhim ikkita yoʻnalishdagi muammolari shakllanadi: tilning ijtimoiy farqlash (differensatsiya) muammosi va til rivojlanishining ijtimoiy shart-sharoitlarga bogʻliqligi muammosi (Shveytser, 1976, b.41). Sotsiolingvistikaning eng muhim vazifalaridan biri – bu tildagi oʻzgarishlarning jamiyatdagi oʻzgarishlar bilan bevosita bogʻliq ekanligini ilmiy yoritib berishdan iborat. Bu esa, oʻz navbatida, butun dunyo tillarining oʻziga xosligi, ularning oʻzaro farqli jihatlari, va eng muhimi, turli tillarning oʻzaro aloqalarini hamda boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar evaziga boyib borish tendensiyalarni yanada chuqurroq anglashga yoʻnaltirilgan samarali tadqiqotlarga imkon beradi. Ana shu izlanishlarning bosh masalasi tilning jamiyat bilan oʻzaro munosabati boʻlib, bunda tilning oʻziga xos ichki qurilishi va imkoniyatlarini yoritish alohida

ahamiyatga egadir. Su bilan birga, tilning ijtimoiy tabiatini o'rganishda sotsiolingvistika tilning tarixiyligi, hayotiyligi, me'yoriyligi va hududga ko'ra farqlanishi kabi xususiyatlariga ahamiyat qaratadi.

Bugungi kunda ko'plab yevropa tillarida, shu jumladan, nemis tilida ham lug'aviy va semantik jihatidan boyib borish tendensiyalsrining faollashganini kuzatish mumkin. Ushbu jarayonda til boyishining eng asosiy manbalardan biri sifatida esa, shubhasiz, ingliz tilidan kirib kelayotgan o'zlashtirmalarni (Entlehnungen) qayd etish e'tiborga molikdir. Xo'sh, ingliz tilidan kirib kelayotgan ushbu o'zlashtirmalar, ya'ni zamonaviy tilshunoslik atamasi bilan aytganda "anglitsizmlar" qanday sharoitlar va mexanizmlar orqali o'tmoqda? Ularning nemis tiliga moslashish va ta'sir etish ko'lami qay darajada, va biz uchun e'tiborli jihatlardan yana biri, nemis tilini o'rganish va o'rgatishda mazkur o'zlashtirmalarning qaysi xusiyatlariga ko'proq e'tibor qaratish lozim? Shu kabi o'zimizni qiziqtirgan savollarga javob qidirish jarayonida zamonaviy tilshunoslikdagi ilmiy-nazariy va metodologik xususiyatlariga ko'ra, birmuncha samarali ko'ringan sotsiolingvistik yondashuvlarga e'tibor qaratishga harakat qilmoqchimiz.

Zamonaviy nemis tili, garchi uning konservativ taraqqiyoti uchun puristik harakatlar to'xtovsiz amalga oshirilayotgan bo'lsada, sezilarli ravishda ingliz tilidan kirayotgan o'zlashtirmalar ta'sirida boyib bormoqda. Duden imlo lug'atining qayd etishicha, 1880 yida ularning nemis tilidagi hissasi 1,36 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1986 yilga kelib, bu ko'rsatkich 3,46 foizga yetgan (Heine Matthias, 2014, S. 14). Anglitsizmlarning nemis tiliga ta'siri jarayonida eng muhim sohalar sifatida zamonaviy iqtisodiy aloqalar, ommaviy axborot vositalari, reklama, axborot texnologiyalari, san'at va musiqa kabi bir qator yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ijtimoiy guruhlardan esa anglitsizmlarni eng ko'p qo'llovchilar, shubhasiz, yoshlar bo'lib, zamonaviy internet tizimi keng tarqalgach, ularning bu yo'nalishdagi so'z boyligi keskin orta boshlagan. Shu bilan birga ingliz tilidan nemis tiliga o'zlashtirilayotgan so'zlarning katta qismi rasmiy matbuotda e'lon qilinayotgan informatsion mazmundagi maqolalar orqali til muhitiga moslasha boshlaydi. Ijtimoiy guruhlar, shu jumladan, moliya, bank, transport, xizmat ko'rsatish kabi sohalarning vakillari o'zlarining kundalik muloqatida ko'plab turli xildagi inglizcha so'zlar va tushunchalardan foydalanadilar. Odatda bunday til guruhlari yangi paydo bo'lgan va o'zlari qo'llayotgan ish qurollari, turli texnologik vositalarga o'z tillarida muqobil atamalar yoki lug'aviy varyantlar topishga qiynalganligi sababli ularni ingliz tilida qanday nomlangan bo'lsa, shundayligicha qo'llay boshlashadi. Ma'lum bir vaqt o'tishi bilan avvaliga begona bo'lgan yangi

tushunchalar va so'zlar muloqot muhitiga moslashib, nemis tiliga xos bo'lgan grammatik kategoriyalarni ham qabul qiladilar. Masalan, **check** (ingl.)-tekshirmoq, **checken**(nem.) - 1. tekshirmoq; 2. tushunmoq (so'zlashuv uslubi) ; ich glaube, der hat das noch immer nicht gecheckt-O'ylashimcha u meni hali ham tushunmadi. **Cool** - 1. Xotirjam, bosiq; Trotz der angespannten Situation blieb er cool; - Vaziyat tangligiga qaramasdan, u xotirjam edi. 2. Qiziqarli, ajoyib, zo'r, qoyilmaqom; Sie hatte in der Schule immer coolen Klamotten getragen – u maktabda har doim eng zo'r kiyimlar kiyardi.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, anglitsizmlar nemis tiliga o'zlashtirilgach, ushbu tilga xos bo'lgan morfologik va sintaktik xususiyatlarni ham qabul qilgan.

Sotsiolingvistik yondashuvlar asosida biz tilning boyishidagi o'ziga xosliklarni o'rganmoqchi bo'lsak, yuqorida keltirilgani kabi turli ijtimoiy guruhlarga xos bo'lgan nutq namunalarini o'rganishimiz va ulardagi asosiy farqlar hamda o'zlashtirma so'zlarning funksional xususiyatlarini chuqurroq yoritib berishimiz mumkin.

Xulosa o'rnida qayd etish lozimki, ma'lum bir tilning boyishi va undagi o'zgarishlarni ilmiy-qiyosiy jihatdan tadqiq qilishda sotsiolingvistik yondashuv, xususan, tilning ijtimoiy jihatlarini yoritish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuvda tilning boyishiga ta'sir qiluvchi omillar, shart sharoitlar va mexanizmlarni aniqlash ancha samarali kechadi.